

Les transformacions de la societat agrària en el procés de desenvolupament capitalista: el regadiu valencià el segle XIX*

per Salvador Calatayud, Jesús Millán i M. Cruz Romeo

Introducció

L'agricultura de regadiu tingué un desenvolupament especial al País Valencià durant el segle XIX, sobretot en el context dels països mediterranis. D'altra banda, aquest desenvolupament fou assolit a través d'unes estructures socials que, en principi, semblaven afavorir l'endarreriment agrari, si les comparem amb les pròpies de l'agricultura capitalista dels països del nord d'Europa.¹

Així doncs, els problemes principals que, des d'un punt de vista comparatiu, presenta aquest desenvolupament s'allunyen de l'experiència dels països endarrerits del segle xx. Enunciats de manera esquemàtica, els trets peculiars del regadiu valencià durant l'època de desenvolupament del capitalisme són aquests:

* Aquest treball reproduceix, només amb lleugeres modificacions, la comunicació presentada al X Congrés Internacional d'Història Econòmica que tingué lloc a Lovaina (Bèlgica) l'agost del 1990. Sobre el context de les discussions en què s'insereix, cal tenir en compte la introducció de Maurice AYMARD i Gilles POSTEL VINAY, dins Erik AERTS i altres (eds.), *Structures and Dynamics of Agricultural Exploitation: Ownership, Occupation, Investment, Credit, Markets* (Lovaina 1990), ps. 3-9.

1. Pel que fa als debats actuals sobre l'evolució de l'agricultura valenciana al segle XIX, cal tenir en compte, d'una banda, les interpretacions que en subratllen sobretot l'endarreriment, per exemple Jordi PALAFOX i Teresa CARNERO, *La economía del País Valenciano (1750-1936). Crecimiento sin industrialización*, «Información Comercial Española», núm. 586 (1982), ps. 21-32, i Jordi PALAFOX, *Exportaciones, demanda interna y crecimiento económico en el País Valenciano*, dins Nicolás SÁNCHEZ ALBORNOZ (comp.), *La modernización económica de España: 1830-1930* (Madrid 1985), ps. 319-343. D'altra banda, una interpretació diferent ha estat iniciada per Ramon GARRABOU, *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)* (València 1985) i *Entorn al creixement de l'agricultura valenciana durant la segona meitat del segle XIX*, dins *Anàlisi local i història comarcal. La Ribera del Xúquer* (ss. XIV-XX) (València 1990), ps. 251-265. En el mateix sentit, Jesús MILLÁN, *L'economia i la societat valencianes, 1830-1914. Les transformacions d'un capitalisme perifèric*, dins Pedro RUIZ TORRES (coord.), *Època contemporània*, vol. v de la *Història del País Valencià* (Barcelona 1990), esp. ps. 37-52. Sobre l'evolució de l'agricultura comercialitzada, Juan PIQUERAS, *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica* (Madrid 1985).

— Una àmplia capacitat per a incrementar l'oferta de productes agraris que demanava el mercat de consum massiu de l'Europa occidental, sense que això suposés la irrupció brusca del monoconreu comercial.

— El manteniment d'unes estructures productives dominades per la petita producció camperola, sotmesa a la renda i amb graus de capitalització variables.

— La presència d'un grau considerable de concentració de la propietat, així com la seua renovació al llarg del temps mitjançant inversions constants per part del capital urbà. La relació entre renda de la propietat i del capital —usura— i desenvolupament agrari no sembla haver resultat contradictòria.

Propietat, crèdit i renda: una burgesia passiva?

Durant el segle XIX l'agricultura valenciana de regadiu experimentà un desenvolupament —excepcional entre els països mediterranis pel que fa a la seua capacitat d'oferir articles de demanda creixent al mercat europeu. Fou un cas de desenvolupament fonamentalment agrari, però que no es pot entendre al marge de la relació constant entre el món de la producció en el medi rural i el de la propietat, el crèdit i el comerç, establert a les ciutats.

Aquesta mena de desenvolupament perllongava, amb transformacions socials importants, una evolució molt anterior. El País Valencià experimentà al segle XVIII una expansió agrària sense precedents, les característiques més destacades de la qual foren una tendència general al creixement de la producció, l'increment de la superfície conreada i el desenvolupament d'una agricultura intensiva mitjançant l'extensió del regadiu, els canvis en les tècniques de producció i la substitució de conreus. Aquests canvis consolidaren una agricultura de regadiu orientada de manera creixent a produir per al mercat per raó de l'alt preu que assolien els excedents comercialitzables. La capacitat de resposta d'aquesta agricultura davant la demanda del mercat estava estretament relacionada amb la capacitat de concentrar recursos en aquells conreus que oferien una major possibilitat de guanys. Alhora, el creixement agrari es veié acompanyat, sostingut i estimulat per unes transformacions socials relacionades amb la introducció del capital comercial i artesà, l'expansió de les formes contractuals d'explotació i la desigualtat en l'estructura de la propietat.²

2. Pedro RUIZ TORRES, *El País Valenciano en el siglo XVIII: la transformación de una sociedad agraria en la época del absolutismo*, dins Roberto FERNÁNDEZ (ed.), *España en el siglo XVIII. Homenaje a Pierre Vilar* (Barcelona 1985), ps. 132-248. Manuel ARDIT,

La intensificació agrària implicà la penetració dels capitals i de la burgesia urbana en el camp, cosa que es veié afavorida per la proximitat dels grans nuclis de població existents. El desenvolupament agrari assolit no anul·là, en termes generals, les economies urbanes. Ans al contrari, redundà en determinats casos en un important desenvolupament del comerç urbà.³ D'aquesta manera l'agricultura es va convertir, ja en el segle XVIII, en objecte d'inversió preferent.

El manteniment de l'orientació comercial de l'agricultura i la intensificació de les explotacions durant la primera meitat del segle XIX s'han de relacionar amb dos processos significatius. D'una banda, la injecció de capitals, afavorida pel canvi social resultant de la revolució burgesa: d'una altra, la garantia que representava una economia urbana consolidada, el mercat de la qual podia donar suport a l'oferta agrària.

Com a conseqüència dels canvis revolucionaris esdevinguts entre el 1808 i el 1843 es produí una transformació profunda de les relacions socials i econòmiques al llarg del segle XIX. El radicalisme i la intensitat amb què es realitzà la revolució varen provocar la crisi de la vella societat. D'aquesta manera alguns grups socials varen desaparèixer, d'altres varen haver d'adaptar-se i en van sorgir uns altres. Els successius decrets d'abolició de les senyories representaren per a l'aristocràcia senyorial la seua desaparició com a grup dominant del País Valencià durant la primera meitat del segle XIX. Això es produí perquè un sector important de l'aristocràcia senyorial depenia dels ingressos procedents del privilegi i del poder polític i no del domini de la terra. El tret més característic del règim senyorial valencià fou la relativa feblesa territorial dels grans estats senyorials. Les mateixes característiques de llurs patrimonis, fonamentats més en els drets polítics i la coerció fiscal que no pas en la propietat consolidada, i, sobretot, la radicalització revolucionària varen impedir que aquesta noblesa superior es transformés en una classe de capitalistes agraris. Dins de l'*élite* dirigent de la societat va prendre'n el relleu un altre tipus de noblesa: la petita noblesa, de vegades d'origen burgès i estretament lligada a l'expansió de l'agricultura comercialitzada del segle XVIII.⁴

L'agricultura del Set-cents. Entre la tradició i el canvi, dins M. ARDIT (coord.), *L'època borbònica fins a la crisi de l'Antic Règim*, vol. IV de la *Història del País Valencià* (Barcelona 1990), ps. 35-69.

3. Pel que fa a la ciutat de València, Ricardo FRANCH, *Crecimiento comercial y enriquecimiento burgués en la Valencia del siglo XVIII* (València 1986). Sobre Alacant, Enrique GIMÉNEZ, *Alicante en el siglo XVIII. Economía de una ciudad portuaria en el siglo XVIII* (València 1981).

4. Pedro RUIZ TORRES, *Los señoríos valencianos en la crisis del Antiguo Régimen: una revisión historiográfica*, «Estudis d'Història Contemporània del País Valencià», núm. 5 (1984), ps. 23-79; *La fi de la noblesa feudal al País Valencià*, dins Núria SALES i altres, *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans* (Barcelona

La dissolució del règim senyorial i la desaparició dels drets de la gran aristocràcia no comportaren de cap manera modificacions substancials en l'estructura de la propietat de la terra. Aquesta s'articulava al voltant d'uns altres grups socials, com ara la petita noblesa i les diverses oligarquies urbanes. Eren aquests sectors els que havien aconseguit acumular un important patrimoni territorial i en llurs rendes els drets jurisdiccional no tenien gairebé cap pes. Aquesta noblesa es caracteritzava per la seua doble condició de petits senyors feudals i de propietaris agraris moderns: en unes zones detenien el domini directe, alhora que posseïen terres als reialencs i a l'interior dels grans estats senyorials, en propietat plena o en domini útil. A diferència de l'aristocràcia senyorial, eren llurs propietats —i no llur poder polític— allò que els subministrava els majors ingressos.⁵

Per a aquestes oligarquies terratinents la reforma agrària liberal representava una oportunitat per a consolidar llurs títols de propietat davant les exigències senyorials i camperoles. Això explica també llurs esforços per a presentar els drets dominicals com a drets sobre la terra, integrables, per tant, en el nou ordre burgès. L'ur posició hegemònica dins de l'estructura social valenciana derivava, doncs, de l'abolició dels privilegis polítics dels senyors, de la integració —si més no, d'una manera teòrica— en el dret burgès del domini directe i de l'enfortiment de la propietat privada. Per bé que amb excepcions i pèrdues, el canvi social consolidà aquestes propietats, configurades el segle anterior i explotades generalment mitjançant arrendaments a curt termini. D'aquesta manera, títols d'aquesta petita noblesa d'origen recent es trobaven entre els majors contribuents per riquesa agrària a la segona meitat del segle XIX.⁶

La revolució —i, en especial, l'abolició de les senyories— no implicà un repartiment de la propietat entre els camperols. La raó d'això s'ha de buscar fonamentalment en el fet que la desigual distribució de la propietat agrària existent el segle XVIII no estava en funció de la propietat senyorial, sinó de la penetració de les classes rendistes. Així, per exemple, a

---

1986), ps. 160-185, i *Crisis señorial y transformación agraria en la España de principios del siglo XIX*, «Hispania», núm XLIII (1983), ps. 89-128.

5. Jesús MILLÁN, *Agricultura intensiva i explotació camperola: desenvolupament agrari i estructura de classes al regadiu valencià, segles XVII-XIX*, dins Núria SALES i altres, *op. cit.*, ps. 107-133, i *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el sur del País Valenciano, 1680-1840* (Alacant 1984). Pedro RUIZ TORRES, *La aristocracia en el País Valenciano: la evolución dispar de un grupo privilegiado en la España del siglo XIX*, dins *Les noblesses européennes au XIXe. siècle* (Roma i Milà 1988), ps. 137-163.

6. La relació dels majors contribuents de la província de València el 1852, publicada al «Boletín Oficial de la Provincia», ha estat reproduïda per Josep PICÓ, *Empresario e industrialización. El caso valenciano* (Madrid 1976), ps. 174-176.

Albalat de la Ribera (Ribera Baixa) el 65,6% dels contribuents en el període de 1753-58 eren camperols veïns del poble i posseïen el 48,8 % de les terres; el 1805 un percentatge semblant de declarants pagesos controlaven el 36,2% de les terres. A l'Horta de València la pagesia va perdre la propietat d'extensions molt considerables durant el segle XVIII: entre el 35% i el 48% de les terres regades a les senyories d'Alfara i Burjassot. Pel que fa a la zona de la Particular Contribució de la ciutat de València, en començar el segle XIX els pagesos representaven el 70% del total dels propietaris i detenien el 21% de les propietats.⁷ Els grans beneficiaris d'aquest procés havien estat els sectors privilegiats i la burgesia agrària i comercial.

La revolució fou poc favorable a la propietat pagesa. Un cop suprimida l'estructura feudal, continuava existint una estructura social polaritzada. Amb tot, l'abolició dels drets senyorials i d'altres càrregues feudals, com ara el delme, hagué d'obrir el camí a una possible acumulació per a alguns llauradors. De tota manera, les relacions entre tots dos processos ara com ara s'han de considerar amb cautela.

Les transferències de propietat en relació amb les mesures jurídiques s'han de buscar sobretot en la desamortització i, de manera molt indirecta, en la desvinculació, tot i que les conseqüències d'aquesta darrera assenyalen —si més no, segons l'estat actual dels nostres coneixements— que la propietat de la terra es mantingué a les mans de la noblesa. Els grans beneficiaris en les diverses desamortitzacions foren, com no podia ser d'una altra manera, els membres de l'*élite* social, és a dir, la burgesia agrària i comercial amb alguna incursió de la petita noblesa. A més d'aquests sectors, la participació dels llauradors —bé propietaris de terres o arrendataris dels béns desamortitzats— fou rellevant, si més no en les desamortitzacions de Godoy, en la de 1820-1823 i en la de Madoz.⁸

7. Les dades procedeixen de Xelo ANAYA i altres, *Estructura de la propietat als senyorius valencians a les darreries de l'Antic Règim: Tavernes de Valldignas, Albalat de la Ribera i Gandia*, «Estudis d'Història Contemporània del País Valencià», núm. 5 (1984), ps. 159-205 i especialment ps. 165-181; Fernando ANDRÉS ROBRES, *Crédito y propiedad en el País Valenciano (1600-1810)* (València 1987); José L. HERNÁNDEZ i Juan ROMERO, *Feudalidad, burguesía y campesinado en la huerta de Valencia* (València 1980), p. 55. Les dades sobre la Particular Contribució s'han de considerar només com una primera aproximació, ja que sota l'epígraf de «propietat camperola» hom fa referència en aquest darrer llibre a tots els propietaris no pertanyents al clero, la noblesa i a la propietat ciutadana. D'aquesta manera, s'hi inclouen els llauradors dels pobles de la Contribució i alguns altres residents a la ciutat de València que no disposaven del títol de *don* (capes de menestrals i petits comerciants).

8. Joaquín AZAGRA, *La desamortització de Godoy en Valencia (1799-1807)* (València 1986). M. Cruz ROMEO MATEO, *Formació d'un patrimoni familiar i gestió burgesa de la terra: els Belda i la desamortització de Godoy a València*, «Recerques», núm. 20 (1988), ps. 197-220. Joan BRINES, *La desamortització eclesiàstica en el País Valenciano durante el*

La intervenció pagesa estaria en funció d'una acumulació prèvia de capital, procedent tant de les possibilitats de benefici que ofería l'agricultura comercialitzada com, possiblement, de la supressió dels drets feudals.

Totes aquestes transformacions sòcio-polítiques demostren el triomf del canvi social, de la revolució burgesa, algunes de les mesures de la qual varen implicar transferències de propietat importants. L'estructura social resultant d'aquest procés —desposseïts i propietaris de condició molt diversa— fou la que potenciat el creixement agrari del segle XIX. Això duu a plantejar la incidència de les aportacions de capital urbà i comercial a l'agricultura i de les formes de gestió dels nous patrimonis burgesos —generalment mitjançant relacions contractuals indirectes— sobre l'organització de les explotacions i l'orientació de la nova agricultura comercial.

L'adquisició de terres per part de la burgesia valenciana —en part procedent del món artesà i comercial configurat el segle XVIII— es mostrava com una manera d'assegurar el capital, d'assolir prestigi social i de participar en la vida política. Aquesta inversió podia ser també, si més no durant el primer terç del segle XIX, una via de reproducció del capital en permetre l'obtenció dels crèdits necessaris per a les activitats no agràries.⁹ Aquest grup social va adquirir en uns casos i va consolidar en d'altres la seua fortuna mitjançant la compra de terres i de propietats urbanes que feia possible la revolució. La pluralitat de funcions de la compra de terres obeïa a les mateixes característiques d'aquesta burgesia, interessada alhora en la producció artesano-industrial i en les especulacions agràries.¹⁰ L'orientació més agrarista de l'activitat econòmica desenvolupada per aquest grup social s'imposà gradualment. En general, però, l'accés a la propietat de la terra no va excloure l'enfortiment de les activitats mercantils i —en menor mesura— de les industrials, alhora que impulsava el sec-

---

Trienio Constitucional (València 1978). Analet PONS PONS, *La propietat a subhasta. La desamortització i els seus beneficiaris: inversió i mercat* (València, 1855-1867) (València 1991).

9. Heinz-Gerhard Haupt, en la seua anàlisi sobre la societat francesa del segle XIX, ha cridat l'atenció sobre les diverses relacions que hi havia entre compra de terres i activitats no agràries (H. G. HAUPT, *Sozialgeschichte Frankreichs seit 1789* [Frankfurt del Main 1989], ps. 135-159).

10. Les característiques de la burgesia de la ciutat de València durant les primeres dècades del segle XIX són analitzades per M. Cruz ROMEO MATEO, *Negocios y revolución. La formación de la burguesía en la crisis de la monarquía absoluta. Valencia, 1814-1833*, tesi doctoral, inèdita (Universitat de València, 1990), especialment els capítols I i II. Una anàlisi de les inversions agràries de la burgesia comercial a les comarques del sud durant el segle XVIII, a Enrique GIMÉNEZ, *La burguesía mercantil y la propiedad en el siglo XVIII. El caso de Alicante*, dins A. ALBEROLA i E. La PARRA (eds.), *La Ilustración española* (Alacant 1986), ps. 477-495.

tor serveis i d'obres públiques i monopolitzava l'activitat financera i creditícia.¹¹

Per bé que hom puga parlar difícilment d'una burgesia empresarial en sentit estricte, compte fet que no assumia l'explotació directa, tampoc no es tractava d'una burgesia no innovadora, econòmicament passiva i retardatària. I no només des de la perspectiva de l'opció patrimonial adoptada, sinó també en funció de la mateixa gestió de la terra. En el primer cas, la solució patrimonial diversificada implica un dinamisme econòmic difícilment comparable al de l'*élite* dirigent d'altres ciutats no industrials europees, que controlava —segons els estudis del professor Banti— més els ressorts financers que no els mitjans de producció.¹² Pel que fa al segon aspecte, no era una burgesia rendista interessada només per la possessió d'un patrimoni i d'una renda agrària. Preocupada per l'augment de la productivitat, la introducció de nous conreus i el desenvolupament comercial de l'agricultura, aquesta burgesia va potenciar una «nova» especialització agrària que requeria una important i continuada injecció de capitals.

Aquesta incorporació de capital es feia sovint per mitjà d'una agricultura rendista que es basava en el treball familiar de la unitat camperola. Per aquesta raó podríem parlar d'una manera especial d'iniciativa econòmica «semipresarial»: el propietari opta per una solució «rendible», condiona la forma del conreu i assumeix determinats riscos. L'arrendament, com a alternativa a la gestió directa, era un intent de reduir els costos laborals mitjançant el treball de la unitat familiar pagesa, la qual cosa era important en conreus relativament intensius com són els de regadiu. L'amo, d'altra banda, explotava el pagès —generalment desproveït de prou capital propi— per mitjà de dos recursos: la renda de la terra i el crèdit. La pressió de la renda i la dependència del capital actuaven a favor d'una producció rendible i comercialitzable, garantia al seu torn de nous crèdits i del pagament de la renda. En el context d'aquestes estructures, l'amo de la terra no era superflu pel que fa al procés productiu: participava en la renovació dels conreus, l'adquisició d'adobs o el pagament de jornals.

Tot seguit analitzarem dos models d'especialització agrària en els quals les relacions entre renda de la terra i crèdit, propietari i cultivador, presenten significats diferents.

11. Les característiques del grup de poder burgès dominant a València a mitjan segle XIX, a Isabel BURDIEL BUENO, *Revolució liberal i moderantisme burgès: 1833-1866*, dins Pedro RUIZ TORRES (coord.), *Època contemporània ...*, ps. 77-116. També Ernest LLUCH, *La via valenciana* (València 1976), i Analet PONS i Justo SERNA, *Elitismo y dominación de clase en Valencia (1856-1868)*, «Saitabi», núm. XXXIV (1984), ps. 153-167.

12. Alberto M. BANTI, *Alla ricerca della 'borghesia immobile': le classi medie non imprenditoriali del XIX secolo*, «Quaderni Storici», núm. 50 (1982), ps. 629-651.

Una via d'especialització comercial: l'expansió tarongera al País Valencià central

La Vall del Xúquer —comarca de la Ribera Alta—, a la zona central del País Valencià, va experimentar durant el segle XIX una adaptació al mercat basada en l'expansió dels tarongers.¹³ Aquesta zona reunia una sèrie de trets peculiars: 1, una presència tradicionalment reduïda de l'arrendament, per bé que cap a mitjan segle XIX una bona part del territori es trobava sota aquesta forma d'explotació; 2, existència d'un sector pagès sòlid i independent, cosa que no resultà incompatible amb una entrada important de capital urbà des del segle XVIII; 3, proximitat al major nucli urbà de la zona, la ciutat de València, la qual cosa estimulà la producció comercialitzada; i 4, un repartiment de la propietat que, malgrat una certa tendència a la concentració, resultava menys polaritzat que a altres àrees del País Valencià: a Alzira els índexs de Gini varen passar de 0,38, el 1802, a 0,55 el 1861.¹⁴ A partir d'aquests condicionants la nova especialització es va fer possible gràcies a l'estímul dels mercats europeus —en expansió des de mitjan segle XIX— sobre unes estructures agràries favorables. La Ribera del Xúquer havia estat durant el segle XVIII un dels principals centres productors de seda i d'arròs. Ja cap al final de la centúria les moreres i els arrossars ocupaven, en llocs com Alzira, el 40% de la superfície conreada, cosa que contrastava obertament amb l'interior de la península, on els cereals eren absolutament predominants. Així doncs, quan la crisi d'aquesta especialització va obrir el camí a una nova orientació agrària, el seu suport social i econòmic estava ja ben establert des de l'etapa anterior: familiaritat dels petits conreadors amb les pràctiques mercantils, existència d'una infraestructura de reg desenvolupada, atracció d'inversions cap a l'agricultura i qualificació tècnica dels agricultors en les pràctiques intensives del regadiu.¹⁵ L'opció per una especialització basada en els tarongers estava en funció del fet que la rendibilitat d'aquesta producció era de les més elevades entre els conreus potencials de la zona:

13. Tomàs PERIS ALBENTOSA, *Propiedad y cambio social. Alzira (1465-1768)* (València 1989). Juan ROMERO GONZÁLEZ, *Propiedad agraria y sociedad rural en la España mediterránea: los casos valenciano y castellano en los siglos XIX y XX* (Madrid 1983), ps. 43-55 i 265-280. Pedro RUIZ TORRES, *Formas de apropiación del excedente agrario a finales del Antiguo Régimen: algunos resultados del análisis local en la Ribera del Xúquer*, dins *Anàlisi local i història comarcal. La Ribera del Xúquer (ss. XIV-XX)* (València 1990), ps. 191-212.

14. Vid. Salvador CALATAYUD GINER, *Capitalismo agrario y propiedad campesina. La Ribera del Xúquer, 1860-1930* (València 1989), ps. 44-45.

15. Sobre la gestació històrica de la infraestructura del reg, Joan MATEU I BELLES, i *Assuts i vores fluvials regades al País Valencià medieval*, dins *Los paisajes del agua* (València 1989), ps. 165-185.

una taxa de beneficis anual del 41% a Algemés, el 1888, davant el 39% de les hortalisses o el 14% de l'arròs.¹⁶ A més a més, durant tota la segona meitat del segle XIX els tarongers foren la producció que mantingué una tendència a l'alça més constant en la seua rendibilitat. I això succeïa malgrat uns costos de producció superiors als de la resta dels conreus: a la banda de la important inversió inicial necessària per a la formació de la plantació, els tarongers exigien un major ús de capital en el conreu (adobs, maquinària per al reg, etc.). Aquesta exigència subratlla allò que serà un altre dels trets distintius de la nova especialització: la incorporació de millores tècniques i el recurs al mercat per a adquirir béns de producció, amb els efectes conseqüents de la intensificació agrària sobre la resta de l'economia.¹⁷ Alhora, aquestes condicions establien una discriminació inicial entre els diferents sectors dels propietaris segons llur disponibilitat de capital.

Una altra de les peculiaritats més significatives de la nova especialització està en la manera com es va difondre el taronger durant les primeres etapes del seu auge. No es tractava d'un procés de substitució de conreus dins de zones d'horta ja en plena explotació, sinó de l'ocupació de terres de secà dedicades a conreus de rendiments baixos o, en molts casos, ermes o roturades feia ben poc. Terres, d'altra banda, inadequades per a altres conreus intensius. Per aquesta raó, l'orientació comercial de la producció agrària no va eliminar l'agricultura d'autoconsum, la qual, com que es feia en zones de regadiu amb rendiments elevats, s'articulava al voltant de rotacions complexes, gairebé sense guaret, en què els cereals s'alternaven amb produccions parcialment dedicades al consum familiar, com ara les hortalisses. Aquesta dependència limitada del mercat —en reduir la necessitat de préstecs de consum i deixar un espai major a l'endeutament per adquirir terres i transformar conreus— afavoria la tendència a l'especialització. Per aquesta via, els cultivadors petits varen poder afegir-se a l'especialització tarongera ja el segle XX. Fou llavors que conreus d'autoconsum com ara els cereals iniciaren una caiguda accelerada.¹⁸ Aquesta combinació, canviant al llarg del temps, d'autoconsum i de producció mercantilitzada a dintre les explotacions pageses va possibili-

16. Una altra avaluació amb resultats semblants, a Jordi PALAFOX, *Exportaciones, demanda interna y crecimiento económico en el País Valenciano* (vid. la nota 1), p. 326.

17. Pel que fa a l'estímul del canvi agrari sobre alguns sectors industrials, es pot veure Jordi NADAL, *El desenvolupament de l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX: una via exclusivament agrària?*, «Recerques», núm. 19 (1987), ps. 115-131.

18. Sobre les relacions entre autoconsum i comercialització, Maurice AYMARD, *Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie?*, «Annales», núm. 6 (1983), ps. 1.392-1.410, i Giovanni FEDERICO, *Contadini e mercato: tattiche di sopravvivenza*, «Società e Storia», núm. 38 (1987), ps. 877-913.

tar a llarg termini llur resistència davant els ajustaments del mercat i les amenaces de desposseïció. Constituïa d'aquesta manera la base per al posterior ascens de la petita propietat, que es convertí en dominant ja entrat el segle xx.

Tanmateix, el protagonisme major en el procés de transició de l'antiga especialització a la nova va correspondre als terratinents grans i mitjans, prou capitalitzats i posseïdors precisament d'aquelles terres on el conreu taronger va trobar el seu òptim ecològic. En efecte, des dels seus orígens fins a les acaballes del segle XVIII, les plantacions tarongeres a la Ribera del Xúquer representaren una excepció al sistema generalitzat de conreu indirecte en explotacions petites que predominava al País Valencià. El nou conreu s'organitzà en explotacions que es poden considerar d'una dimensió gran, dins de les proporcions característiques d'aquesta zona. Així, mentre que la propietat mitjana dels propietaris de tarongers a Carcaixent el 1879 era de 6,7 ha, la dels propietaris d'altres conreus se situava en 1,4 ha.¹⁹ D'altra banda, moltes terres tornaren al conreu directe i l'arrendament retrocedí a les zones tarongeres, desplaçat per l'explotació amb treball assalariat. Així ho determinaven les característiques del conreu: rendibilitat a l'alça, exigència relativament reduïda de mà d'obra, necessitat de grans inversions en infraestructura de reg. En aquest sentit, la nova especialització va implicar la generalització de la gestió plenament empresarial de la producció agrària.

El mateix desenvolupament d'aquesta nova fase d'intensificació comercial de l'agricultura hauria d'impulsar en un segon moment, com ja s'ha esmentat, la participació dels petits cultivadors en aquest procés. L'aparició d'usos alternatius del capital en activitats derivades directament o indirectament de l'auge agrari, així com els problemes lligats a l'inici de l'explotació —amb costos creixents, a mesura que les terres eren cada vegada més marginals— varen impulsar que alguns sectors de terratinents posaren en venda parcel·lada una part de llurs finques entre els mateixos arrendataris. Aquesta pràctica significava l'inici de la difusió de la propietat de la terra i el protagonisme creixent de la pagesia en l'orientació agrària de la zona.

Especialització i policonreu en una comarca perifèrica: el Baix Segura

L'adaptació al mercat per part de l'agricultura de l'extrem sud del País Valencià durant el segle XIX es va produir en condicions més difícils

19. Francesc TORRES FAUS, *L'evolució de l'estructura de la propietat i els cultius a Carcaixent*, tesi de llicenciatura, inèdita (Universitat de València, Facultat de Geografia i Història, 1987).

que aquelles que es donaven a prop de la ciutat de València. Si més no, hom pot destacar quatre condicionants: 1. L'existència d'una àmplia reserva d'espais cultivables, encara que limitats per un clima semiàrid i pel difícil aprofitament del riu Segura, sotmès a fortes fluctuacions. En aquest context, la simple conservació de l'àrea regada comportava un esforç molt considerable. 2. L'escàs volum de la demanda interior espanyola es veia agreujat per la manca d'un procés d'urbanització que incentivés l'especialització comercial. El principal nucli urbà de la zona —la ciutat d'Oriola— es va mantenir estancat entre el 1750 i el 1880 al voltant dels 8.000-9.000 habitants. El creixement demogràfic fou moderat i es caracteritzà per la dispersió en el medi rural. 3. Entre mitjan segle XVIII i el principi del XIX es consumà la descapitalització de la majoria dels llauradors, majoritàriament arrendataris a curt termini. Això es va traduir en dèficits de bestiar de llauró i de fems, així com en un problema agut de manca de solvència a l'hora de rebre la terra en arrendament. 4. La propietat, notablement concentrada, s'explotava generalment mitjançant arrendaments a curt termini. El contingut dels contractes depenia de fet només de la capacitat negociadora de les parts. Els amos acostumaven a imposar una ràpida facilitat per al desnonament o la varolació de les millores realitzades pel colon a criteri d'agents designats pel propietari.²⁰

Tots aquests factors feien difícil el desenvolupament de l'agricultura comercial. Amb tot, és possible observar una via especial d'adaptació a les demandes del mercat, de manera que al llarg del segle XIX no es va produir una involució cap a l'agricultura de subsistència.

Tingué una especial importància la conservació de la superfície de regadiu, compte fet que això implicava un augment radical de la productivitat i la possibilitat d'introduir determinats conreus comercials. Per tant, la formació i fins i tot l'increment de l'estructura productiva del regadiu és un aspecte transcendent. Es tracta d'un fenomen molt antic que experimentà increments ben importants durant el segle XVIII i que no va retrocedir, si més no, al llarg del segle XIX. Segons les xifres disponibles —no sempre igualment fiables—, el conjunt de la comarca del Baix Segura tindria 13.109 ha regades el 1609 i unes 19.000 cap al 1794 i en començar el segle XX.²¹

20. Sobre l'evolució agrària el segle XVIII i la crisi d'inicis del segle XIX al Baix Segura, Jesús MILLÁN, *Rentistas y campesinos i Antiliberalisme, protesta i subordinació popular al sud del País Valencià. El tradicionalisme polític en el desenvolupament d'una agricultura intensiva*, «Recerques», núm. 16 (1984), ps. 95-118. Sobre l'estancament de l'economia urbana i el context demogràfic del segle XIX, Jesús MILLÁN i Isabel MACIÀ, *Especialización agraria y atraso industrial: el Bajo Segura en el siglo XIX*, memòria d'investigació inèdita, subvencionada per l'Institut J. Gil-Albert (Alacant 1987).

21. Les xifres procedeixen de David Bernabé, *La Vega Baja del Segura en vísperas de la expulsión de los moriscos: estructura de la propiedad de la tierra*, dins *Estructuras y regí-*

La distribució de la propietat era molt desigual ja en el segle XVIII. La importància de l'agricultura comercial (seda, oli, blat, hortalisses i fins i tot cítrics) i l'absència de fet de càrregues feudals als grans termes de reialenc varen atraure moltes inversions de rendistes urbans. Així, el 1831 gairebé la tercera part de l'horta del terme d'Oriola pertanyia a propietaris ennoblits molt sovint feia poques dècades. En canvi, el 80% dels veïns estaven mancats de terres al mateix terme (unes 11.000 ha cultivades, de les quals aproximadament 5.600 eren d'horta). L'índex de Gini passà del 0,78, el 1831, al 0,86 el 1880, però una nova burgesia urbana i, en bona mesura, també forastera reemplaçà en part la noblesa i completament l'Església, que encara posseïa un 12% del regadiu local durant el primer terç del segle. Tanmateix, l'explotació directa de la terra fou sempre més aviat excepcional. El 1831 la superfície d'horta arrendada era el 84%, i el 1880 el percentatge —per al conjunt de tota la terra conreada— era del 70%.²²

Així doncs, la integració plena en el mercat capitalista s'ha produït mentre perdurava la renda de la terra. Malgrat tot, és qüestionable que les pràctiques dels rendistes s'hagen reduït a ser un entrebanc per a aquesta integració. Aquestes pràctiques, sobretot, estimulaven una renovació constant dels conreus comercials. Alguns rendistes, en especial aquells que estaven dotats d'una menor capacitat econòmica o els que passaven per dificultats conjunturals, hagueren de tolerar la continuïtat de molts colons empobrits i endarrerits en el pagament, probablement perquè els amos no es podien permetre en tots els casos desnonar-los i renunciar de fet a cobrar llurs deutes en el futur. Durant la crisi de la primera meitat del segle XIX, fins i tot, moltes finques varen ser fragmentades entre un nombre creixent d'arrendataris curts de capital per tal de millorar-ne el

---

menes de tenencia de la tierra en España (Madrid 1987), ps. 61-74, de les *Observaciones* d'Antoni Josep CAVANILLES (Saragossa 1958) i de Francisco FIGUERAS PACHECO, *Geografía del reino de Valencia. Provincia de Alicante* (Barcelona s.a.). Al llarg del segle XIX hi hagué ampliacions significatives del regadiu a les zones altes de la conca del Segura, corresponents a Castella-La Mancha i Múrcia (M. Teresa PÉREZ PICAZO, *El mayorazgo en la historia económica de la región murciana, expansión, crisis y abolición* (s. XVII-XIX) [Madrid 1990], ps. 219-221), cosa que va repercutir en problemes perllongats de manca de reg i deteriorament de les condicions de salubritat a la part valenciana de la conca. Amb tot, no cal descartar que també al Baix Segura es produís alguna ampliació del reg, localment significativa. De tota manera, el retrocés de l'àrea regada sembla haver estat lleuger i fou recuperat clarament a la segona meitat del segle.

22. La distribució de la propietat agrària a Oriola a l'inici del segle XVIII ha estat estudiada per David BERNABÉ, *Tierra y sociedad en el Bajo Segura (1700-1750)* (Alacant 1982), ps. 103-110. Les dades del 1831 i del 1880 són elaboració de fonts fiscals (Padró d'Equivalent i Amillament) de l'Arxiu Municipal d'Oriola. L'estimació de la superfície arrendada a finals del segle XIX, a José F. BONMATÍ ANTON, *La agricultura en la provincia de Alicante a finales del siglo XIX* (València 1989), p. 98.

conreu. D'altra banda, però, altres propietaris importants s'inclinaren per cedir en bloc grans extensions —fins a 40 ha d'horta— a un únic arrendatari, amb mitjans propis insuficients, sens dubte, però capaç d'oferir alguna garantia hipotecària. Aquesta darrera opció es relaciona amb les exigències del conreu intensiu i amb l'estructura social de la zona, caracteritzada per l'escassetat dels arrendataris amb mitjans propis suficients. La norma predominant no fou la utilització d'aquests llauradors pobres com a jornalers, sinó ocupar-los com a petits llauradors dependents. La pressió de la renda de la terra obligava els colons a assolir un determinat nivell d'intensificació del conreu, cosa que els duia a manllevar préstecs de capital. D'aquesta manera, els préstecs varen ser un factor permanent en el desenvolupament d'una agricultura basada en explotacions camperoles dependents i amb escassos recursos propis.

La desproporció —respecte a altres comarques valencianes— entre l'extensió mitjana de les finques i el capital propi dels llauradors fou descrita sovint. Amb tot, curiosament, aquest fet fou compatible amb la intensificació del conreu i la implantació de collites que exigien costos elevats, com succeïa amb el cànem. Cap a mitjan segle els tècnics assenyalaven que la majoria dels colons posseïen només un capital efectiu de 4.400 rals, mentre que el conreu d'una finca mitjana de la zona —unes 18 ha d'horta— exigia fins a tres vegades més. En la pràctica, el capital complementari s'obtenia per mitjà del préstec, amb uns interessos que podien arribar al 50% o encara més. El 1880 un informe indicava que el capital necessari venia a ser el doble de l'import de la renda i que més de la meitat procedia *sempre* del préstec.²³

Aquest mecanisme estimulava la vinculació amb el mercat, compte fet que eren les collites futures allò que moltes voltes servia com a garantia del crèdit. Quelcom de semblant succeïa amb la renda, atès que els amos i llurs administradors es vinculaven sovint a la comercialització agrària. Això pogué ajudar la important renovació de conreus que tingué lloc al llarg del segle. El resultat fou una combinació de conreus comercials i de subsistència que permetés de maximitzar l'ús d'un capital obtingut en condicions molt feixuges. És això el que permet d'explicar algunes característiques de l'especialització comercial. Els cítrics, arrelats a l'agricultura de la zona des de molt abans, no es varen estendre de manera des-

23. Les dades sobre la manca de capital dels llauradors a mitjan segle XIX, a Joaquín del MORAL RUIZ, *La agricultura española a mediados del s. XIX (1850-70)* (Madrid 1979), ps. 205-210 La informació sobre el crèdit, a José F. BONMATÍ ANTON, *op. cit.*, p. 99. Les característiques d'aquesta estructura agrària fan molt suggerent l'estudi d'Amit BHADURI, *La estructura económica de la agricultura atrasada* (Mèxic 1987), per bé que, en aquest cas —i en general al País Valencià—, el paper de la usura no va impedir importants transformacions de l'agricultura.

tacada fins al segle xx. A banda d'algunes circumstàncies físiques, cal tenir en compte que el conreu dels tarongers excloïa el dels cereals, la qual cosa implicava un grau d'endeutament dels llauradors encara més elevat. La principal collita comercial fou el cànem, un conreu ben adaptat a les condicions de la zona i que implicava elevats costos d'adobs i de mà d'obra. De fet, a desgrat del gran volum de població desposseïda, l'atur agrari no sembla haver estat especialment important. El cànem, però, a diferència dels tarongers, s'associava a un cicle de collites que incloïa els cereals, les creïlles i les verdures i el seu conreu durava només uns pocs mesos.²⁴

El retrocés dels conreus de subsistència —també comercialitzats en part— fou gradual. Els cereals, per exemple, que el 1851 ocupaven al voltant del 75% de l'horta a Oriola, suposaven el 1884 —sempre segons dades oficials— només el 43% de la superfície regada.²⁵ D'aquesta manera, el resultat no fou una especialització comercial única, sinó més aviat un policonreu que combinava la producció de subsistència i aquella que s'orientava en funció de la demanda del mercat. El procés de renovació de les principals collites comercials —seda, oli, cànem, vi (especialment important al darrer terç del segle) i taronges— fou, de fet, l'aspecte més important, molt per damunt de la simple ampliació de la superfície conreada.

24. Així, per exemple, un càlcul oficial fet el 1884 considerava necessari aclarir que *«aunque de la demostración anterior aparece que el que siembra el cáñamo se perjudica en 21 reales por tabúlla (0,1185 ha), consiste en que en la tierra quedan de beneficios después de sacar la cosecha para criar dos cosechas de trigo sin gasto de bazuras.»*

25. Les fonts en què es basen els càlculs procedeixen de l'Arxiu Municipal d'Oriola, núm. 126 (avaluacions per a les cartilles de rendiments de 1850-51) i Amillament del 1880.